

УДК 911.3

І. Винниченко, канд. геогр. наук

УКРАЇНЦІ В КРАЇНАХ БАЛТІЇ: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ

Проаналізовано просторові аспекти діяльності українців у країнах Балтії в історичній ретроспективі
There are analyzed the spatial aspects of Ukrainians activity in the Baltic countries at historical retrospective.

Попри нагальну необхідність, студіювання історії та сьогодення наших співвітчизників поза межами України й донині не набуло потрібних обсягу та змісту. Про багатомільйонне закордонне українство до сьогодні не створено як фундаментальної синтетичної праці, так і профільних видань. Зокрема, відсутні розвідки, що висвітлюють причини та історію міграції українців до інших країн, особливості їхнього розселення, соціальний стан, інші соціальні, економічні, статистико-демографічні характеристики. Студіювання українського етнокомпоненту в країнах розселення є справою не лише важливою, а й актуальною. Пояснюється це, зокрема, тим, що 2006 р. ухвалено Державну програму співпраці з закордонним українством на період до 2010 р., яка передбачає надання дієвої допомоги нашим закордонним співвітчизникам. А здійснити це ефективно, не маючи результатів комплексних наукових досліджень, очевидно, не можливо.

У 10-11 ст. південно-східна частина сучасної Естонії входила до складу Київської Русі. 1030 р. Ярослав Мудрий заснував м. Юр'їв (пізніше Дорпат, або Дерпт, нині Тарту), з університетом якого пов'язана доля багатьох українців. 1806 р. в ньому захистив докторську дисертацію закарпатець Іван Орлай; у 1829-31 рр. там же навчався в майбутньому історик, фольклорист та етнограф М. Закревський, у 1838-43 рр. – М. Гулак, педагог та громадський діяч, один із організаторів та керівників Кирило-Методіївського братства.

Число українців серед студентів університету зросло після 1896 р., оскільки того року Міністерство освіти в порозумінні з духовним відомством дозволило приймати до університету і вихованців духовних семінарій після складання ними додаткових іспитів [17, с. 74; 21, с. 162]. Тож наприкінці 1898 р. нелегально було створено Дорпатську українську студентську Громаду. Її Головою обрали Ф. Матушевського, який до вступу в університет вчителював у київській бурсі. Упродовж перших чотирьох років існування Громади її членами були також А. Яковлів (до того – вчитель черкаської міської школи); П. Горянський, філолог з Київщини, що вчителював потім у Криму; І. Білинський, родом з Уманщини; подоляни: В. Козловський (у 1918 р. – секретар посольства в Берліні), М. Синицький (згодом працював у Києві), П. Баскевич (працював пізніше на Поділлі інспектором народних шкіл), Л. Дложевський (згодом вчителював у Києві); С. Кравців; поляк К.-Ф. Редліх, син лікаря з Черкащини; грек з Одеси С. Макрі, Статут Громади склали Ф. Матушевський, А. Яковлів, К.-Ф. Редліх, С. Макрі.

На той час в Дорпаті постійно проживали українці: О. Черноусов, родом з Чернігівщини, вчитель реальної школи; А. Маршинський, податковий інспектор. В університеті тоді ж викладали: брат Лесі Українки М. Косач, асистент кафедри фізики; О. Остроградський, доцент фінансового права; О. Миклашевський, професор політичної економії і статистики (обидва походили з давніх старшинських полтавських та чернігівських родів); А. Царевський, протоієрей, викладач курсу православного богослов'я.

Студентська Громада на початку збиралась щосуботи в помешканні, що знімали Ф. Матушевський та А. Яковлів по вул. Техельферській, або ж в інших її

членів. На зборах обмінювались інформацією, з тим переходили до питань ідеологічного характеру, причому майже на кожних зборах виголошувався реферат з українознавства. В кінці лютого, як веліла традиція, Громада улаштовувала роковини Т. Шевченка; на них запрошувались і старші громадяни. Перші роковини організували наприкінці лютого 1899 р. в помешканні на Техельферській, на них А. Яковлів виголосив реферат на тему "Культурно-освітній рух у Галичині та на Буковині" [21, с. 162-167].

В жовтні 1905 р. Громаду легалізовано під назвою "Музично-драматичного товариства студентів-малоросів в Юр'єві" [9, с. 1]. Товариство ставило за мету "сприяти розвитку музичних та драматичних обдарувань своїх членів, сприяти поліпшенню матеріального положення їх та дати можливість розумової розваги". Для цього передбачалось: "а) збиратись для виконання музичних та драматичних творів; б) влаштовувати спектаклі, концерти та вечори; в) завести бібліотеку та читальну залу з загальною періодичною пресою" [9, с. 1].

Члени Товариства поділялись на: почесних (ними могли бути особи, які "особливо прислужились Товариству та користувались особливо його повагою"), засновників, дійсних (ними мали право бути лише студенти університету) та кандидатів в дійсні члени. Якщо перші та останні обирались загальними зборами за поданням членів Товариства, то дійсні члени – лише за поданням правління. У 1914 р. почесними членами були професор О. Люткевич, професор Харківського університету М. Сумцов [9, с. 2].

При Товаристві діяли хор та драматичний колектив, була своя бібліотека. Проводилась культурно-освітня робота: влаштовувались "літературно-вокально-музичні" збори, читались реферати, ставились спектаклі, організовувались концерти (так, у 1913 р. влаштовано "концерт-вшанування" пам'яті М. Лисенка в актовій залі університету) [9, с. 11-15, 18, 20, 22, 25].

На 15 листопада 1909 р. Товариство нараховувало 41 дійсного члена та 21 кандидата в дійсні члени [9, с. 8]. Восени 1915 р. було вже 12 членів (всі студенти), серед яких 6 медиків, 2 юристи, 2 агрономи, по одному хіміку та філологу. Голова – Г. Богданович, в правління, крім нього, входили М. Фабрикант, В. Ярослав, Ф. Шамрай, О. Круть [9, с. 28, 29].

В жовтні 1915 р. Товариство припинило своє існування. У листопаді 1907 р. в університеті постало "Волинське студентське в м. Юр'єві земляцтво" (статут затверджено радою університету 16 листопада того ж року). Метою земляцтва було "об'єднання студентів-волинців, що проживали в м. Юр'єві, задля взаємодопомоги матеріальної, навчальної та моральної". За статутуом земляцтво мало складатись з дійсних, почесних членів та кандидатів в дійсні члени. Почесним членом можна було стати, зробивши в касу земляцтва велику грошову пожертву [10, с. 1, 2]. На 1 грудня 1909 р. членами земляцтва були Б. Ненадкевич (голова), О. Цешковський (секретар), П. Буйнацький, М. Віжевський, В. Данилевич, Г. Жолтовський, Л. Зайончковський, С. Ковалевський, О. Конахевнч, М. Копійковський.

М. Кульчинський, В. Кульчинський, А. Січинський, С. Ярославцев [10, с. 8].

15 лютого 1908 р. було затверджено "Статут Таврійського земляцтва студентів імператорського Юр'ївського університету", метою якого було "сприяти розумовому розвитку своїх членів, поліпшенню їх матеріального становища та надати їм можливість розумних розваг" [11, с. 1, 2]. Для цього передбачалось влаштування: засідань з читанням рефератів; спектаклів; "літературно-вокально-музично-танцювальних" вечорів; бібліотеки з читальнею.

Засновниками земляцтва були І. Гукович, А. Суворова, О. Олександров, Н. Клемпарський, Ф. Гольдберг, А. Вишняков, Є. Карпов, П. Рибальський, О. Шаповаленко, А. Ашкіназі та ін. [10, с. 3].

Обидва ці земляцтва припинили своє існування наприкінці 1910 р.

У другій половині 19 – на початку 20 ст. вагомий відсоток професорсько-викладацького та керівного складу університету становили наші співвітчизники. Професором мінералогії у 1903-18 рр. був В. Тарасенко; директором обсерваторії, професором астрономії (1894-1908 рр.), ректором (1903-05 рр.) – Г. Левицький; завідувачем катедри судової медицини (1895-1918), проректором (1917-18) – А. Ігнатовський та ін. [18, с. 163].

Українська Громада м. Валк (Валга) у 1917 р. видавала газети "Український голос" та "Досвід" [13, с. 643].

10 жовтня 1920 р. організаційною комісією Українського національного комітету в Естонії в приміщенні комітету (Таллінн, вул. Колесна, 10) було скликано надзвичайні загальні збори українських громадян. Присутні – секретар комісії І. Шевченко, уповноважені ініціативної групи українців у Ревелі Ф. Тарунцов, В. Потоцький, І. Сорokin, К. Ткаченко, Ф. Тимченко, "українські громадяни в числі 37 чоловік", голова юр'ївської колонії українців А. Таран та "шеф української дипломатичної місії в Естонії" Є. Голіцинський розглянули питання: про лік-

відацію колишнього українського національного комітету в Естонії (організованого 26 жовтня 1919 р. на засадах національного представництва); про створення нової української громадської організації в Естонії та прийняття її статуту. Оскільки "розкиданим на території Естонії українським громадянам необхідно мати в центрі свою національно-політичну організацію, яка може об'єднати їх, надати їм матеріальну допомогу та своєчасно захистити їх права та інтереси", було ухвалено заснувати в м. Ревель (нині Таллінн) нову громадсько-політичну організацію під назвою "Український національний комітет в Естонії", регламентувавши її особливим статутом [6, с. 5, 6].

Комітету, однак, було відмовлено в реєстрації, оскільки уряд Естонії та офіційне представництво України висловили свій протест [6, с. 7].

Від 1923 до 1940 р. в Таллінні діяв "Талліннський клуб громадян України в Естонії" (голова В. Потоцький; статут зареєстровано 25 квітня 1923 р.), метою якого було "об'єднати навколо себе всіх українських громадян на території Естонії в інтересах культурно-освітніх та національних, бути для них та їхніх родин приємним та корисним місцем відпочинку". Робота клубу полягала в організації літературних та музичних вечорів, драматичних вистав, "публічних промов, розважальних вечорів з іграми (більярд, доміно, лото, карти)" та ін. Заборонялось бути активними членами клубу учням шкіл, нижнім чинам військовослужбовців та юнкерам [5, с. 1, 2].

1934 р. на території Естонії проживали (станом на 1 березня) 34 українців [Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. – Житомир: РВДП "Льон", 1992. – С. 89]. Після радянсько-німецької війни 1941-45 рр. чисельність українців в цій республіці значно зросла внаслідок розподілу вихованців вищих навчальних закладів, припливу робітників на "будови народного господарства" тощо. Те ж стосується і інших балтійських держав (таблиця 1):

Таблиця 1. Чисельність українців в балтійських республіках СРСР (за даними переписів населення), чол. (за [1, с. 89, 136, 143])

Республіка	Рік перепису			
	1959	1970	1979	1989
Естонська РСР	15769	28086	36044	48271
Латвійська РСР	29440	53461	66703	92101
Литовська РСР	17692	25099	31982	44789

Початок організованого українського життя припадає на 1989 р., коли було створено Українське земляцтво в Естонії [1, с. 90]. Нині в цій балтійській державі дієвими є майже 20 українських організацій, значна частина яких входить о складу Конгресу українців Естонії [16, с. 63-66].

Південно-східна частина Латвії у 10-11 ст. входила до складу Київської Русі (Полоцької і Псковської земель).

У Дубултах 1868 р. відпочивала Марко Вовчок (М. Вілінська). На Балтійському семінарі вчителів викладав І. Малиновський. Наприкінці 19 ст. у Ризі існувала невелика українська колонія (службовці, робітники, студенти політехнічного інституту) [15, с. 2505].

На території Латвії перша українська організація постанала в січні 1911 р., коли в Ризі було створено "Українську громаду" – громадське об'єднання, що проіснувало до першої світової війни. До складу правління Громади входили О. Маршинський (Голова), Р. Корженевський (заступник Голови), П. Полтарев (секретар), І. Васильченко, М. Бабенко, О. Бацман, К. Галабутський, В. Грошовий, Є. Думанський, В. Косолап, Г. Сазонов, О. Форсюк [19].

Основною метою Громади було об'єднання українців на принципах взаємодопомоги та збереження своєї

національної ідентичності. Громаді вдалось об'єднати навколо себе українські сили Латвії, звернути увагу латиської та російської інтелігенції на проблеми українців. Напередодні першої світової війни у Ризі створюються український хор, театральні колективи.

В Державній Думі українці і латиші співпрацювали в Союзі автономістів, в тісних зв'язках з українськими діячами І. Шрагом і П. Чижевським був член Думи Яніс Чаксте (пізніше перший президент Латвійської Республіки) [14, с. 1258].

Весною 1917 р. на хвилі націоналізації були створені українські організації у 12-й армії, штаб якої містився у Ризі. Згуртовані українці обрали виконавчу раду армії, утворили український клуб. З червня видавалась газета "Український голос", редактором якої був С. Пилипенко, у майбутньому відомий український письменник. Делегати від українців 12-ї армії були присутні на Всеукраїнському генеральному з'їзді у Києві. Постала Ризька організація української партії есерів.

У 1919–1921 рр. у Ризі діяли: осідки посольства УНР під проводом В. Кедровського; консулату УНР під керівництвом В. Копашевського і у 1920 р. – делегації ЗУНР під проводом К. Левицького. Діяльність українських ор-

ганізацій в Ризі було припинено після захоплення влади більшовиками, зокрема, через їх антибільшовицьку спрямованість.

У січні 1933 р. у Ризі було створено Латиське-українське товариство (голова Я. Крейцбергс, секретар Я. Озолінш, члени правління М. Світличний, Л. Задорожний) [7, с. 1]. Статут Товариства (зареєстрований Ризьким окружним судом 31 грудня 1932 р.) ставив за мету створення найтісніших зв'язків між українським та латиським народами. Прямі зв'язки з Радянською Україною не були встановлені, однак проводилась спільна робота з організаціями Львова (Польща), Литовським українським товариством та ін. На 1 січня 1935 р. Товариство нараховувало 53 члени, через рік – 73 [8, с. 8, 9]. Серед заходів слід назвати літературно-музичні вечори, лекції, концерти, постановку п'єс, опери "Запорожець за Дунаєм". Припинилось існування Товариства 1940 р., після окупації Литви Радянським Союзом.

1920 р. на території Латвії проживали 1040 українців, 1930 р. – 1629, 1935 р. – 1844, 1943 р. – 11353, 1995 р. – 75315 [1, с.92]. Серед українців, що на початку 1990-х рр. проживали в країні, 60,5 тис. народились в Україні, близько 18 тис. – в Латвії. За переписом 1989 р. майже половина латвійців українського походження проживали в столиці республіки (43641 чол. або 4,8% населення Риги), значним було їх число у Лієпай (8611), Вентспілсі (3237 чол.), Даугавпілсі (3903), Єлгаві (2871), Юрмалі (2069), з районів – у Ризькому (4965), Бауському (1743), Добельському (1604), Огрському (1462), Ліепайському (1441), Скабпільському (1349) [1, с. 92].

З початком "перебудови" українські організації постають в республіці вже 1988 р. У вересні того року було засновано Культурно-просвітнє товариство "Дніпро" (Голови: В. Прудіс, В. Строй, Г. Крутий, І. Наливайко) та Український молодіжний клуб. Згодом постали інші організації [1, с. 92-93; 20, с. 260]. Нині більшість з діючих в країні українських громадських інституцій входять до складу Об'єднання українських товариств Латвії (Голова правління В. Луговський).

У 16-17 ст. Вільнюс, побіч Києва, Львова а Острога, був осередком українського руху: у місті здавна існувало православне братство, видавалися книжки, українці вчилися в єзуїтській колегії (з 1570 р.), згодом (з 1579 р.) академії, а також у братській школі (з 1589 р.) [12, с. 281].

Після поразки українських визвольних змагань Литва підтримувала український революційний рух, скерований проти Польщі (УВО, згодом ОУН), за допомогою напів-офіційних організацій – військової "Шауло" і Союзу визволення Вільни (Голова проф. М. Біржішка); в Каунасі друкувався орган УВО "Сурма", українські діячі діставали литовські паспорти, право азилу тощо. Представником УВО, пізніше ОУН, був сотник І. Ревюк-Бартович, який постійно перебував у Каунасі [14, с. 1300].

У 1920-х рр. у Віленському університеті (за польської влади) вчилася кілька сот українців, активно діяла українська студентська громада.

У Каунасі до серпня 1940 р. діяло Товариство литовців-українців (зареєстроване 20 січня 1928 р.). Воно інформувало литовців про українські проблеми і видавало бюлетень "Leituviu Ukrainieciui Draugijos Zinios". В роботі Товариства брали участь відомі на той час діячі В. Вороний, Ю. Мінів, П. Форостяний, а головою був професор М. Біржішка.

В жовтні 1933 р. у Каунасі було зареєстровано Українську національну Громаду в Литві. Вона, однак, проіснувала лише 4 роки [3, с. 2, 3]. Там же, в Каунасі, на початку 1934 р. (дата реєстрації 9 січня) було засновано Культурно-освітнє товариство українців у Литві. За статутом його метою було "об'єднувати литовців і укра-

їнців для тісної співпраці, розвивати і поширювати литовське та українське народне мистецтво і допомагати незаможним українцям". Для цього передбачалось влаштування спектаклів, концертів, викладів, рефератів та підтримання "тісного і товариського зв'язку з іншими культурними товариствами" [4, с. 25]. Товариство не стояло осторонь політичних проблем, уважно стежило за подіями на українських землях. Зокрема, 16 жовтня 1938 р. протоколом засідання правління було зазначено про надіслання урядам Німеччини, Англії, Франції та Італії меморандуму з протестом проти приєднання Прикарпатської України до Угорщини та Польщі.

Про роботу, що проводилась Товариством, дає уявлення протокол загальних зборів, що відбулись 18 лютого 1940 р. За попередній (1939 р. – І. В.) рік, зазначено в протоколі, "відбулось 3 загальних зборів; влаштовано свято об'єднання українських земель: улажено Шевченківське свято; відбулась вистава-баль; відбулось 8 рефератів; сходи, репетиції хору і репетиції до вистави було 60; відбулось 2 панахиди за полеглих за волю України під час подій на Карпатській Україні; управа вистаралась в Міністерстві освіти 550 літів за допомоги; започатковано допомоговий фонд; управа мала 19 сходів і розглянула 56 питань; Проводові Товариства довелося мати 8 аудієнцій у п. Міністра Внутрішніх справ і у п. Міністра оборони; захищаючи інтереси Товариства, його членів та інтернованих українців, Проводові Товариства довелося відвідати Державні уряди 58 раз, а громадські та приватні інституції 59 раз; управа Товариства доложила усіх старань, щоб інтернованих українців забезпечити часописами і книжками" [2, с. 40].

За переписом 1989 р. з 44789 латишів українського походження 35197 чол. (78,6 %) народились за межами республіки; з них 27956 осіб мігрували з України, майже 4 тис. – з російської Федерації, 0,7 тис. – з Казахстану. Того ж року громада українців Вільнюса нараховувала 13294 чол. (2,3 % столичного населення), Клайпеди – 7839 чол., Каунаса – 5227, Шауляя – 2739, Паневежіса – 1238; значним було число наших співвітчизників в Ігналінському районі (2456 чол.), Іоавському (1311), Тракайському (1149).

Народний рух за перебудову в Литві зніціював створення на теренах республіки національних громад. Однією з перших постала українська. Установча конференція Громади українців Литви, яка відбулась в жовтні 1989 р., схвалила конфедеративну форму діяльності цієї організації [1, с. 96-97].

1. Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. – Житомир, 1992.
2. Государственный архив Латвийской Республики. – Ф. 402. – Оп. 4. – Спр. 5.
3. Государственный архив Латвийской Республики. – Ф. 402. – Оп. 4. – Спр. 713.
4. Государственный архив Латвийской Республики. – Ф. 584. – Оп. 1. – Спр. 1.
5. Государственный архив Эстонской Республики. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 71.
6. Государственный архив Эстонской Республики. – Ф. 14. – Оп. 11. – Спр. 158.
7. Государственный исторический архив Латвийской Республики. – Ф. 3108. – Оп. 1. – Спр. 5.
8. Государственный исторический архив Латвийской Республики. – Ф. 3108. – Оп. 1. – Спр. 7.
9. Государственный исторический архив Эстонской Республики. – Ф. 402. – Оп. 7. – Спр. 539.
10. Государственный исторический архив Эстонской Республики. – Ф. 402. – Оп. 7. – Спр. 616.
11. Государственный исторический архив Эстонской Республики. – Ф. 402. – Оп. 7. – Спр. 622.
12. *Енциклопедія українознавства*. Словникова частина. В 10 т. – Т. 1. – С. 281.
13. *Енциклопедія українознавства*. Словникова частина. В 10 т. – Т. 2. – С. 643.
14. *Енциклопедія українознавства*. Словникова частина. В 10 т. – Т. 4. – С. 1300.
15. *Енциклопедія українознавства*. Словникова частина. В 10 т. – Т. 7. – С. 2505.
16. *Закордонні українці: інформаційно-бібліографічний покажчик*. – К., 2005.
17. *Исаков С.Г.* Сквозь годы и расстояния. – Таллинн, 1969.
18. *История Тартусского университета*. 1631-1982. – Таллинн, 1982.
19. *Рижский вестник*. – Рига, 1911. – 20 января.
20. *Українці Латвії* (люди згадують, документи свідчать). – Рига, 2006.
21. *Яковлів А.* Українська студентка Громада в Дорпаті // 3 минулого: Збірник. – Т. 2. – Варшава, 1939. – С. 162-167.
22. *Dribins L.* Ukraini Latvijā. – Rīga, 1995.

Надійшла до редколегії 29.09.2006